

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ І ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ

Конституція України є фундаментом кодифікації всього масиву законодавства у тому числі й законодавства, яке регулює кримінально-процесуальну діяльність. Стаття 8 Основного Закону передбачає: «Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти повинні прийматися на основі Конституції України і відповідати їй». Ця конституційна норма має не тільки юридичне, а й методологічне значення для всієї правової системи і правозастосовної практики.

Правозастосування в галузі кримінального процесу має свою специфіку, яка полягає, зокрема, в тому, що правозастосовні відносини в сфері кримінально-процесуальної діяльності включають до себе і процесуальні і матеріально-правові відносини. Залишається вірною теза, яку висунув В. Горшенюв: «зв'язок процесуального права з матеріальним має таку проміжну ланку, як «правозастосовна діяльність».

Звідси випливає, що несуперечливість і матеріального, і процесуального законодавства є однією з умов ефективності правозастосовної практики. Важливим тут є й висновок про те, що матеріальне, і процесуальне законодавство мусить відповідати вимогам Конституції України, міжнародним пактам і договорам, ратифікованим Верховною Радою.

При розробці нового КПК України слід виходити з деяких методологічних положень. По-перше, Конституція України і міжнародні пакти є законами прямої дії; по-друге, єдиним джерелом кримінально-процесуального регулювання має бути кодифікований акт — закон.

Отже, у сфері кримінального процесу як кримінально-процесуальне джерело мусить діяти єдиний нормативний акт. «Розтаскування» кримінально-процесуальної матерії по багатьох законодавчих актах, що має місце зараз, не сприятиме ефективності правозастосовної практики.

У новому КПК України важливо послідовно нормативно закріплювати ідею правозахисної функції суду, яка здійснюється шляхом відправлення судом як органом судової влади правосуддя у кримінальних справах. Умовою законності і справедливості здійснення судового захисту прав і свобод громадян є саме та система принципів судочинства, яка закріплена у ст. 129 Конституції України. Порівняно новим у цій системі є положення про те, що гарантією судового захисту прав і свобод громадянина повинна бути можливість повторності (двоінстанційності) судового розгляду в кримі-

нальній справі визначених законом підставах. Причому цей повторний судовий розгляд має повністю відповідати всій системі принципів судочинства, передбачених ст. 129 Конституції. Безумовно, ефективність цієї системи багато в чому обумовлюватиметься повнотою нормативного регулювання правового змісту кожного з принципів кримінального процесу, що входить до даної системи.

Разом з тим важливе значення має розвиток ідеї судового контролю (як форми правозахисної функції суду) за законністю і обґрунтованістю тих рішень органів досудового слідства, які обмежують права і свободи громадян, їх недоторканість, закріплені в розділі II Конституції України. Судовий контроль, крім відповідних процедур, доцільно поширити і на такі дії і рішення органів досудового слідства, поміщення обвинуваченого без його згоди до медичного закладу для проведення будь-якої експертизи, накладення арешту на майно, відсторонення від посади.

Ускладнення компетенції судів у сфері здійснення судового контролю викликає необхідність послідовної диференціації його процедур. Так, скарга на окрему слідчу дію може бути розглянута одноособово суддею у спрощеному порядку і за відсутності підозрюваного (обвинуваченого). Питання про взяття під варту та продовження строків застосування цього запобіжного заходу вимагає залучення до розгляду даного питання у судовому засіданні самого обвинуваченого, його захисника або представника і потребує розгорнутого процесуального регулювання. Аналогічну процедуру доцільно передбачити й при розгляді скарг на тривалість тримання під вартою при передачі справи для судового розгляду по суті (у суді вищої інстанції). У такому ж порядку суд мусить розглядати скарги осуджених та інших осіб на дії адміністрації закладів і органів, що виконують покарання.

Пропоновані процедури значною мірою сприятимуть формуванню активної правової позиції громадян у сфері кримінально-процесуальної діяльності.

Система і структура (види) кримінально-процесуальних прав особи визначаються не лише функціональним призначенням конкретної особи в кримінальному процесі, характером її інтересів, але перш за все конституційними правами і свободами, що належать їй.

Процесуальні права є не тільки засобами, використовуючи які особа згідно із своїм правовим становищем (потерпілого, обвинуваченого, свідка тощо) реалізує притаманну їй кримінально-процесуальну функцію і таким чином впливає на провадження у справі, а й гарантіями конституційних прав і свобод, що належать даній особі (як і будь-якій іншій). Про-

цесуальні права особи мусять бути адекватними її основним правам і свободам, тобто достатніми і придатними для їх захисту.

Маються на увазі, зокрема, наступні конституційні положення:

— ніщо не може слугувати підставою для приниження гідності особи;

— ніхто не може бути підданий катуванню, насильству, іншому жорстокому або такому, що принижує людську гідність, поводженню чи покаранню;

— кожному гарантується право на одержання кваліфікованої юридичної допомоги;

— кожний обвинувачений у вчиненні злочину вважається невинуватим, доки його вину не буде доведено у передбаченому законом порядку і встановлено вироком суду, що набрав чинності сили;

— ніхто не може бути двічі осуджений за один й той саме злочин;

— при здійсненні правосуддя не припускається використання доказів, одержаних з порушенням закону;

— кожний засуджений має право на перегляд вироку вищим судом (судом вищої інстанції);

— ніхто не зобов'язаний свідчити проти самого себе, свого чоловіка чи своєї жінки та близьких родичів;

— держава забезпечує потерпілому доступ до правосуддя і компенсацію заподіяної шкоди.

У цьому полягає одна із сутнісних властивостей правової держави на відміну від неправової, для якої характерні незв'язаність правом, відмова від визнання прав і свобод людини як вищої цінності, що звільняє її від обов'язків їх додержуватися і захищати. Нормою для неправової держави є широкі масштаби порушень основних прав і свобод громадян (права на життя, права бути вільним від катувань, насильства, приниження людської гідності, права на недоторканність житла, приватної власності тощо).

Для правової держави характерно, що закони виступають як правові закони, бо вони зорієнтовані на забезпечення суб'єктивних прав, виключають невиправдане втручання публічної влади у приватне життя, роблять державу і особу однаково підзаконними і підсудними.

Доречно зазначити, що відчуття особистої незахищеності підриває довіру до державної влади, звужує громадський потенціал у наведенні шорядку, посилює соціальну напруженість.

Що не дозволено — те заборонено. Даний постулат був закладений в основу КПК 1960 р. Відповідно до нього людина

має тільки ті права, які передбачені процесуальним законом. Ніякі інші права за нею не визнавалися (наприклад КПК не передбачав участі захисника на дізнанні; зацікавлені особи могли оскаржити дії та рішення слідчого тільки прокуророві).

Нереальність процесуального становища особи за КПК 1960 р. збільшувалася встановленням квот на її процесуальні права та штучним обмеженням можливостей їх реалізації. Між тим право, не підкріплене волею реалізації, виявляється урізаним і неспроможним достатньою мірою забезпечити індивідуальну можливість протистояти сваволі влади.

Людина незалежна в обранні правових засобів захисту. Це перша умова її волі. В ст. 55 Конституції України зафіксовано право кожного захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань будь-якими не забороненими законом засобами. Своїм правом людина користується в разі необхідності, яку вона визначає сама, що утворює другу умову її особистої волі.

Уявляється спірною точка зору, згідно з якою при визначенні процесуального статусу осіб, що беруть участь у справі, необхідно виходити з того, у чийх інтересах вони діють — особистих чи публічних: якщо особа в кримінальній справі захищає особистий інтерес, то її поведінку слід регулювати за допомогою надання права; коли ж вона діє в публічних інтересах (особа, яка проводить розслідування, свідок, експерт, перекладач та ін.), то на неї покладаються юридичні обов'язки¹.

Без сумніву, публічний інтерес, оскільки він не завжди сприймається людьми як свій, власний інтерес, потребує покладання на них певних обов'язків, виконання яких не може залежати від їх розсуду. Проте відсутність у зобов'язаної особи достатніх процесуальних прав дає змогу публічній владі безперешкодно покласти на неї виконання таких обов'язків, які не передбачені законом. Категорії «процесуальне право» і «процесуальний обов'язок», будучи відносно самостійними, повною мірою проявляють себе у взаємодії. Зв'язок даних парних категорій утворює закон науки, згідно з яким немає прав без обов'язків, і навпаки, немає обов'язків без прав. Важливим моментом єдності прав і обов'язків є їх розмірність. Порушення балансу між ними, покладення на особу одних обов'язків робить її безправною, наділення ж тільки правами — тягне за собою для неї привілеї та безвідповідальність.

Думка про те, що покладення на особу переважно процесуальних обов'язків допускається для захисту публічних ін-

¹ Див.: Курс советского уголовного процесса. Общая часть. М., 1989. С. 94.

тересів, в ім'я інтересів суспільства, уявляється такою, що суперечить концепції про необхідність повного визнання та забезпечення прав і свобод людини, громадянина. Прямо зазначимо, дивне розуміння інтересів суспільства, якщо їх захист потребує поставлення в безправне становище людей, які складають це саме суспільство. Громадське суспільство зовсім не зацікавлене в тому, щоб поведінка людей регулювалася в основному за допомогою юридичних обов'язків, применшення їх прав і свобод. Крім того, у людей немає впевненості, що державний орган, посадова особа в кожному випадку вірно виражає публічний інтерес.

Уявляється, що зміст публічного начала в кримінальному процесі правової держави становлять такі найважливіші положення:

— боротьба зі злочинністю, кримінальне переслідування за загальним правилом не є справою самих жертв злочину, інших приватних осіб, а є обов'язком державних органів, які вони не мають права перелagати на громадян;

— державні органи і посадові особи у своїй діяльності виступають не в особистій якості, а від імені держави (офіційність);

— публічна діяльність мусить здійснюватися у повній відповідності з правами людини;

— обмеження цих прав можливі лише в цілях, визначених Конституцією України і на підставі закону.

Для боротьби зі злочинністю громадянське суспільство створює особливі державні структури, покладаючи на них відповідні функції. Що стосується громадян, то вони зобов'язуються лише сприяти в цьому правоохоронним органам. Але це сприяння не повинне забезпечуватися переважно примусово, прирікаючи громадян до перетерпіння неприйнятних тягарів, нестатків, незручностей.

Заявлення особі вимог щодо виконання певних обов'язків має супроводжуватися процесуальними правами, які можуть забезпечити їй статус рівноправного суб'єкта правовідносин. Коли на одній стороні головним чином обов'язки, а на іншій — права, то виникають не правовідносини, а відносини влади і підкорення.

Уявляється непереконливою думка про те, що вимога бути істинним стосується лише остаточних рішень по справі¹. Вона не відповідає методологічним положенням, згідно з якими істинним мусить бути не тільки результат пізнання, а й шлях, який веде до нього.

¹ Див. напр.: *Михеенко М. М.* Теоретические проблемы доказывания в советском уголовном процессе: Автореф. дис. ...д-ра юрид. наук. К., 1984. С. 9—10.

Отже, істині мають відповідати всі процесуальні рішення, в тому числі першопочаткові та проміжні.

Так, в основі рішення про порушення справи повинна лежати істина того факту, що є законний привід і достатні дані, які вказують на ознаки злочину (ст. 94 КПК). До моменту притягнення особи як обвинуваченого не всі обставини вчиненого злочину можуть бути відомі, але все те, що включається в формулу обвинувачення, повинно ґрунтуватися на достатніх доказах (ст. 131 КПК). Інший підхід здатний викликати несбґрунтоване порушення справи, безпідставне притягнення як обвинуваченого.

Допустити можливість прийняття «ймовірно-істинних» процесуальних рішень — значить визнати правомірність сумнівних в своїй основі рішень. Якщо постанови про порушення кримінальної справи, притягнення як обвинуваченого та інші були помилковими, то таким буде й обвинувальний висновок.

Важливим аспектом пізнання сутності істини, що досягається в кримінальному процесі, є з'ясування питання про співвідношення істинності і достовірності знання. В спеціальній літературі це питання тлумачиться по-різному.

Дослідники філософії і логіки розглядають істинність і достовірність як різні характеристики знання, хоча й тісно пов'язані між собою.

Людські уявлення про що-небудь можуть бути істинними, тобто відповідати дійсності, але бездоказовими. Якщо істинне знання доведено, тобто обґрунтовано, аргументовано, то воно набуває характеру достовірності.

Таким чином, в одному випадку ми маємо справу з істинним знанням, а в іншому — з його доведеністю, обґрунтованістю, аргументованістю, інакше кажучи, з достовірністю.

Специфіка пізнання істини в кримінальній справі полягає в категоричній вимозі кримінально-процесуального закону щодо забезпечення достовірності висновків у справі. Очевидно, тому «достовірність,— стверджував М. Строгович,— це те ж саме, що й істинність. Те, що достовірно, те й є істинним»¹.

Поділяючи точку зору М. Строговича, О. Ларін справедливо зазначає, що «бачити в процесуальних формах специфічну відмінність достовірності від істини немає підстав»². Поза цих форм істина в кримінальній справі є недосяжною.

Невдача в спробах встановити якісну відмінність між істиною і достовірністю пояснюється тим, що таких відмінностей не існує, договірність є синонімом істини. Відомо, проте,

¹ Курс уголовного процесса. М., 1968. Т. 1. С. 326.

² Ларин А. М. Об следственной версии к истине. М., 1976. С. 192.

що синоніми не безкорисні. Володіючи уточнюючою функцією, вони вкористовуються для того, щоб виділити особливий відтінок поняття, що позначається. Достовірність — синонім істини, відтіняючий, підкреслюючий її корінну відмінність від ймовірності.

Однак всі учені-правознавці поділяють такий підхід до розглядуваного питання. О. Бойков, В. Савицький, О. Чувицький, Н. Радутна¹ та інші автори розрізняють поняття істинності і достовірності.

О. Ратинов вважає, що не будь-яке істинне положення є достовірним. Істина набуває характеру достовірності тоді, коли вона посвідчена певним чином, коли істинне твердження аргументовано².

У творчій, пізнавальній діяльності взагалі і у доказуванні в кримінальних справах зокрема догадка є необхідним проміжним моментом дослідження. Тільки раніше нагромаджені знання у взаємодії з дослідженнями призводять до появи догадки, яка далеко не є істиною. Тільки наступна всебічна перевірка може перетворити догадку в істину або відкинути її як хитку думку.

Істинність або неправдивість характеризують ставлення результату пізнання, тобто думки, до об'єктивної дійсності. Достовірність і проблематичність характеризують ставлення способу пізнання до його результату.

Тут ми маємо на увазі класичне методологічне положення про те, що не тільки результат, а й шлях, що веде до нього, мусить бути істинним. Істинне дослідження — це розгорнута істина, роз'єднані ланки якої в кінцевому рахунку з'єднуються в достовірності чи ймовірності одержаного у справі знання.

Тому в новому КПК України поняття кримінально-процесуального доказування (пізнання) мусить містити в собі вказівку на те, що доказується (пізнається) в кримінальному процесі, ким, за участі і сприянні кого здійснюється це доказування (пізнання), якими засобами, у якій формі і з якою метою.

Отже, з проблеми істини в кримінально-процесуальній теорії написано багато, причому висловлені різні точки зору з цього приводу. В будь-якому разі необхідно, щоб в новому КПК України вимоги щодо достовірності знання, особливо це стосується обвинувального вироку, запанували, бо інакше це може призвести до відмови від правосуддя.

Надійшла до редколегії 25.05.98

¹ Див.: Материали научно-практической конференции «Проблемы реформы уголовно-процессуального законодательства в проекте УПК РФ». 15—16 декабря 1994 г. М., 1995.

² Див.: Ратинов А. Р. Судебная психология для следователей. М., 1991. С. 41.